

УДК 340.12

О. М. ОМЕЛЬЧУК,*кандидат юридичних наук, доцент,**ректор Хмельницького університету управління та права***ПРАВО ТА МОРАЛЬ ЯК РЕГУЛЯТОРИ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ**

Розглянуто філософсько-правові аспекти регулювання поведінки людини через призму права та моралі. Визначено, що найбільш характерною рисою взаємодії права та моралі є їх зближення, взаємопроникнення, посилення їх узгодженого впливу на суспільство. Вказано, що в процесі регулювання суспільних відносин виникає якісно нове явище, яке називається морально-правовий вплив.

Історія розвитку цивілізації свідчить, що право і мораль як складові частини духовної культури суспільства органічно пов'язані одне з одним. Правова система державно організованого суспільства закріплює життєво важливі для всього суспільства вимоги моралі, моральні настанови, тому для визначення сутності правових норм необхідний не лише їх всебічний аналіз із врахуванням ідей правової свідомості суспільства, соціальної групи, але і виявлення взаємозв'язків норм права з принципами та нормами моралі, з моральною свідомістю суспільства. Держава при створенні права враховує стан суспільної моралі, моральну культуру населення, виходить із того, що моральна основа права є важливою складовою загального регулювання суспільних відносин, що закони повинні бути справедливими і гуманними. Найбільш характерною рисою взаємодії права та моралі є їх зближення, взаємопроникнення, посилення їх узгодженого впливу на суспільство. У процесі регулювання суспільних відносин виникає якісно нове явище, яке називається морально-правовим впливом [1, с. 2]. Право і мораль як складові частини цього явища, не розчиняючись у ньому та не втрачаючи своїх індивідуальних якостей, у сукупності утворюють реально існуючу соціальну цінність.

Поведінка людини була предметом вивчення філософії та філософії права з давніх часів. Вплив права та моралі на регулювання поведінки людини є досить вагомим і дослідженню даної концепції приділялася увага філософів та правників. Вивченню проблем моральної поведінки у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі приділялась і приділяється значна увага: філософсько-методологічний аспект цієї проблеми розглядався у працях В. Верещагіна, І. Калайкова, Т. Каптерева. Створення цілісної концепції правового регулювання моральної поведінки людини через призму вищевказано-

го вимагає дослідження праць відомих вчених, зокрема Д. Кекса, К. Лоренца, В. Матурана, К. Поппера, І. Шмерліна тощо. Сучасні дослідження представлені працями Б. Ананьєва, А. Леонтьєва, Т. Павлової, Л. Фуллера, Є. Чикалової, Т. Шибутані та інших науковців.

Л. Фуллер пов'язував внутрішню мораль права з віковою традицією природного права. Філософ зробив спробу виявити і сформулювати природні закони, властиві особливому виду людської діяльності, котру охарактеризував як «підприємство, спрямоване на підпорядкування поведінки людини керівництву правил». Природні закони не «вищий закон»: якщо тут і можна вжити (або використати) метафору вертикалі, то слід назвати їх «нижчими» законами. Вони торкаються життєво важливої людської діяльності, але явно не охоплюють усього морального життя людини. Вчений запропонував формулу «право як підприємство» що спрямоване на підпорядкування поведінки людини керівництву правил. На відміну від сучасних теорій права, цей підхід трактує право як діяльність і розглядає правову систему як продукт тривалих цілеспрямованих зусиль Л. Фуллер неодноразово відзначав, що правову мораль можна вважати нейтральною щодо широкого спектру етичних питань, але вона не може бути нейтральною стосовно самої людини. Підпорядкування поведінки людини керівництву правил можливе лише тоді, коли людина є відповідальним суб'єктом, здатним розуміти правила, дотримуватися їх і відповідати за їх недотримання. Будь-який відхід від принципів внутрішньої моралі права є зневагою гідності людини як відповідального суб'єкта. Судити її дії за неопублікованими законами чи законами, що мають зворотну силу, або наказувати їй вчинити дію, яку вчинити неможливо, – означає виразити свою байдужість до її здатності приймати самостійні рішення. Якщо ж узяти

до уваги думку, нібито людина не здатна на відповідальні дії, то правова мораль втрачає сенс існування [2, с. 23]. Учений також зауважує, що мораль є необхідною, хоча і не достатньою умовою для реалізації справедливості; мораль зневажається при спробі втілити в правових нормах ненависть; особлива мораль права представляє погляд на природу людини, якою не може знехтувати ні право, ні мораль.

Спираючись на концепцію І. Канта, виділяють основні риси тотожності і відмінності моралі і права. До спільних рис указаних феноменів відносять спільність коріння генезису й еволюційних етапів розвитку моралі і права; подібність їх складових за сутністю і призначенням; право і мораль виступають як сукупність справедливих настанов і створених ними умов для вільного здійснення розумної волі і забезпечення цивілізованої діяльності та спілкування; подібність структур: структура права (правові норми, правові відносини, правова поведінка) відповідає подібній структурі моралі (моральні норми, моральні відносини, моральна поведінка); спільність базових категорій моралі і права; поняття справедливості і свободи, що є основними категоріями права, пояснюють і природу моралі. Серед рис, які розрізняють мораль і право, виділяють такі: інституційна природа права, на відміну від неінституційності моралі; владний характер права, його зв'язок з державою, тоді як мораль є винятково продуктом суспільства; різний ступінь конкретизації і жорсткості правових та моральних санкцій; формальна рівноправність суб'єктів, якої немає й не може бути в моралі; те, що правова воля і правова рівність є умовою для свободи здійснення внутрішніх переконань, рішень і вибору морально незалежної автономної людини; положення про те, що мораль і право розвиваються з різним ступенем динаміки; більша консервативність права як системи; те, що зміни в моральній системі передують змінам у праві [3].

Слід погодитись, що право має важливе значення для розвитку моралі. У розвитку людської культури праву належить велика заслуга, оскільки воно вносить у громадські відносини твердість і стійкість. Одних внутрішніх мотивів для людей недостатньо, щоб стримати прояви їх ворожих пристрастей і усунути можливість громадських зіткнень. Потрібна тверда правова організація, яка могла б долучити до внутрішніх мотивів стримуючу силу зовнішнього закону й охоронний нагляд влади. Тільки організація правового порядку вносить у су-

спільство стійкість, яка примиряє різні суспільні елементи. Коли ж досягається мета міцного зовнішнього примирення, створюється і кращий фундамент для розвитку моральних відносин. Під охороною закону, що забезпечує суспільний порядок, затверджуються і зміцнюються моральні відносини. Хоча право не створює такі відносини, але воно забезпечує для них можливість успішного розвитку. З іншого боку, забороняючи і караючи негативні прояви людської волі, право виконує виховну функцію, оскільки припиняє свавілля та залишає сліди своєї дії у внутрішньому світі людини. Тому важливо, щоб увесь правовий склад суспільних відносин був наповнений моральним духом, щоб правове життя було впорядкованим і відповідало справедливості [4].

Поведінка людини визначається її мотивами. Г. Костюк використовує поняття «мотивована діяльність», поєднуючи мотив із її метою. На його думку, мотив зумовлює прагнення людини до мети. Відповідно мотиви є необхідними компонентами поведінки людини, оскільки цілеспрямовані дії завжди спонукаються певними причинами і здійснюються заради поставленої мети. Терміном «мотиви» (від лат. «рухаю») позначають ті спонукальні причини, що зумовлюють цілеспрямовану діяльність людей. Тому доцільно розрізняти різні основи мотивації людини. Як первинну основу мотивації вчений виділяє первинні (як правило, фізіологічні, матеріальні, побутові) і вторинні потреби (пізнавальні, естетичні, моральні тощо), внаслідок задоволення або незадоволення (за певних обставин) яких виникають відповідні почуття та емоції. Вони також виступають спонукальними чинниками задля досягнення поставленої мети. Почуття, на його думку, є одним із мотивів діяльності людини тому, що вони безпосередньо пов'язані з її потребами. На основі потреб і почуттів у людей формуються різноманітні інтереси, які теж відіграють важливу роль у мотивації їх діяльності. Важливим спонуканням людини до діяльності є також її ідеали та переконання. Таким чином, під мотивами він розуміє потреби, почуття, інтереси, переконання та інші спонукання людини до діяльності, зумовлені вимогами її життя [5, с. 426].

Г. Костюк пропонує класифікацію мотивів на основі їх поділу за такими критеріями: за предметним змістом – мотиви, які виникають на основі матеріальних потреб, і мотиви, в яких виявляються духовні, ідеальні потреби; за місцем у системі мотивації – провідні мотиви (що мають основне значення) і залежні мотиви

(що мають побічне значення); за тривалістю у часі – близька і далека мотивація поведінки; за способом впливу на діяльність – мотиви безпосередньої спонукальної сили і віддалені опосередковані мотиви; за характером їх усвідомлення – усвідомлені мотиви і неусвідомлені мотиви. На його думку, між видами мотивів, виділеними за різними ознаками, не існує різкої межі. Усі наведені мотиви взаємопов'язані і становлять єдину систему мотивації діяльності, поведінки людини. Отже, мотиви поведінки залежать від поставленої мети і визначають спрямованість дій та вчинків людини. Однак така залежність не є односторонньою, оскільки мета діяльності завжди залежить від її мотиву, отже, мета і мотиви є взаємообумовленими, і мотив діяльності, конкретизуючись у певній меті, надає потребам людини предметно спрямованої спонукальної сили. Мета поведінки розглядається як усвідомлення власних дій, що безпосередньо впливають на поведінку, відповідно розкриття мотивів дає можливість характеризувати поведінку людини [5, с. 426].

У теорії мотивації отримала поширення точка зору, відповідно до якої під мотивом слід розуміти опредмечену потребу. Автор психологічної концепції діяльності О. Леонт'єв зауважує; що предмет діяльності, будучи мотивом, може бути як речовинним, так і ідеальним, але головне, що за ним завжди стоїть потреба, що він завжди відповідає тій чи іншій потребі [6]. Виділяють три етапи, які мотив проходить у своєму становленні: 1) виникнення спонукання; 2) усвідомлення спонукання; 3) прийняття особистістю усвідомленого спонукання як мотиву. Виділення третього етапу пов'язано з тим, що, усвідомивши й оцінивши якість спонукання, людина може не прийняти його як мотив і відмовитися від нього. Таким чином, під мотивом поведінки розуміють внутрішнє спонукання людини до поведінки, яке пов'язане із задоволенням певної потреби. Мотивами можуть виступати ідеали, інтереси, соціальні установки, цінності, однак за всіма цими причинами завжди стоять потреби людини.

Дослідження свідчать, що розвиток людини відбувається як процес розвитку мотивів: прийняття іншими, визнання й утвердження у відповідній соціальній групі. Якщо група, до якої входить людина, є стабільною, то у сприятливих умовах людина проходить три стадії становлення як особистості: адаптація (засвоєння цінностей та норм групи); індивідуалізація (загострення суперечності між необхідністю бути таким, як усі, і потребою в максимальній індивідуалізації); ін-

теграція, що виявляється у прийнятті групою тільки тих індивідуальних відмінностей, які відповідають інтересам групи (у протилежному випадку відбувається дезінтеграція особистості, її ізоляція або деградація з поверненням на більш ранній стадії розвитку). У випадку успішного проходження людиною фази інтеграції в умовах високорозвиненої спільноти у неї формуються гуманність, довіра, справедливість, вимогливість до себе і до інших [7].

О. Леонт'єв зауважує, що поняття «мотив» і «мотивація» розглядаються багатьма авторами на основі трактування різних концепцій: суб'єктивних, гедоністичних тощо. З точки зору вчення про предметність мотивів людської діяльності, із категорії мотивів, перш за все, слід виключити суб'єктивні переживання. Ці переживання (бажання, хотіння, намагання) не є мотивами. Вчений дає також тлумачення співвідношенню понять «мета» і «мотив»: на відміну від мети, яка завжди є свідомою, мотиви, як правило, актуально не усвідомлюються суб'єктом. Коли людина здійснює ті чи інші дії (зовнішні, практичні чи мовленнєві, мисленнєві), вона зазвичай не задумується про мотиви, що їх спонукають, проте навіть коли мотиви і не усвідомлюються, вони діють на рівні підсвідомості [8, с. 13–28]. Таким чином, окрім своєї основної функції – спонукання, мотиви мають ще й функцію розуміння сенсу поведінки людини.

На думку Т. Шибутані, поведінка людини не може розглядатися тільки як відповідь на стимул-реакції середовища, або як вираження внутрішніх органічних потреб, або як прояв культурних шаблонів. Важливість сенсорних сигналів, органічних стимул-реакцій і культури, безумовно, визнається, але напрям, якого набула поведінка людини, розглядається як результат взаємних вчинків людей, що залежать один від одного і пристосовуються один до одного. Крім того, особистість людини розглядається як ті основні шаблони поведінки, що характеризують певного індивіда, те, що формується в процесі повсякденної взаємодії з оточуючими. Нарешті культура групи сприймається не як щось зовнішнє, зовні нав'язане людям, а як те, що формується з моделей відповідної поведінки, які виникають у комунікації і постійно зміцнюються, оскільки люди спільно взаємодіють з умовами життя. Якщо мотивація поведінки, формування особи і розвиток групової структури відбуваються в соціальній взаємодії, з цього логічно випливає, що увага повинна бути зосереджена на обміні, який відбувається між людськими істотами, оскільки вони вступають у контакт одна з одною [9].

Поведінка людини виступає не тільки як складний комплекс видів соціальної діяльності людини, за допомогою якої опредмечується навколишня природа, але і як спілкування та практична взаємодія з людьми в різних соціальних структурах. Програми поведінки людини в суспільстві не вичерпується установками й іншими формами мотивації. Дослідження соціального статусу і соціальних ролей людини виявили активну участь самої людини, складний та довготривалий характер активності якої є показником пристосованих не тільки тактик поведінки, але і стратегій досягнення далеких перспектив, загальних ідей та принципів світогляду [10, с. 182].

Висновки. Загально визнано, що свідомо створений порядок визнається передумовою існування та цілісності людини та суспільства. Відповідно умовою єдності та узгодженої організації суспільства є моральність окремої людини як складової спільноти. Тому ефективність та усталеність правопорядку залежать саме від його відповідності загальному моральному закону, що є ґрунтом особистісної цілісності лю-

дини. Коли моральні засади суспільства слабшають, значно зростає девіантність, оскільки позитивно-правові методи регулювання не в змозі замінити природні моральні засади поведінки. Отже, немає потреби перебільшувати значення нормативного юридичного регулювання як інструменту втілення зразків моралі в діяльності та відносинах членів суспільства, оскільки не можна примусити людину до моральної поведінки.

Таким чином, право і мораль завжди взаємодіють між собою: якщо відсутні правові приписи, існують норми моралі; там, де мораль буває не здатна одним своїм внутрішнім авторитетом стримувати прояви егоїзму, на допомогу їй приходять право зі своїми засобами зовнішнього примусу. З часом взаємодія права і моралі міцнішає. У майбутньому слід очікувати об'єднання цих соціальних регуляторів, коли юридичні норми більш чітко втілюватимуть вимоги моральної свідомості, а внутрішнє почуття більш повно відображатиме зовнішнє виконання закону.

Список використаної літератури

1. Гетьман-П'ятковська І. А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Гетьман-П'ятковська Ірина Анатоліївна. – К., 2007. – 210 с.
2. Фуллер Лон Л. Мораль права / Лон Л. Фуллер ; под ред. А. Куряева ; [пер. с англ. Т. Даниловой]. – М. : ИРИСЭН, 2007. – 306 с.
3. Павлова Т. С. Співвідношення моралі і права у філософії І. Канта (історико-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Павлова Тетяна Сергіївна. – Д., 2007. – 211 с.
4. Чикалова Е. С. Взаимодействие морали и права: социально-философский анализ [Электронный ресурс] / Е. С. Чикалова // Наука. Религия. Суспільство. – 2009. – № 2. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nrs/2009_2/NRO_2009_2%5C02%5C00_Chikalova.pdf.
5. Психология : підруч. для пед. вузів / за ред. Г. С. Костюка. – К. : Рад. шк., 1968. – 572 с.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Смысл, 2004. – 352 с.
7. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Педагогика-Пресс, 1998. – 440 с.
8. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции / А. Н. Леонтьев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 38 с.
9. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – М. : Феникс, 1989. – 544 с.
10. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с. – (Серия «Мастера психологии»).

Надійшла до редколегії 16.12.2012

ОМЕЛЬЧУК О. Н. ПРАВО И МОРАЛЬ КАК РЕГУЛЯТОРЫ ПОВЕДЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА

Рассмотрены философско-правовые аспекты регулирования поведения человека через призму права и морали. Определено, что наиболее характерной чертой взаимодействия права и морали является их сближение, взаимопроникновение, усиление их согласованного воздействия на общество. Указано, что в процессе регулирования общественных отношений возникает качественно новое явление, которое называется морально-правовое воздействие.

OMELCHUK O. LAW AND MORALITY AS THE REGULATORS OF HUMAN BEHAVIOR

The philosophical and legal aspects of the regulation of human behavior through the lens of law and morality are reviewed. It is determined that the most characteristic feature of the interaction between law and morality is their convergence, interpenetration, strengthening their consistent impact on society. It is pointed out that in the process of regulating social relations face a qualitatively new phenomenon called moral and legal impact.